
Az utópia fogalma és kritikája Molnár Tamásnál

Molnár Tamás az utópia kérdésével számos cikkében, könyvében és tanulmányban foglalkozott. Molnár szkeptikusan viszonyult az emberi természet javíthatóságáról vallott modern elképzelésekhez, úgy véelve, hogy ezek nem veszik figyelembe az embernek, a teológia nyelvén szólva „bukott” természetét – vagyis figyelmen kívül hagyják az eredendő bűn eszméjét, ebből következik, hogy az állam – legyenek intézményei bármilyen racionálisak – sohasem lehet képes az ember ontológiai korlátozottságát megváltoztatni. A modern politika, Molnár szerint olyan emberképre alapoz, amely – a felvilágosodás korának szekularizációs tendenciáival összhangban – nem veszi számításba ezt a vallási – vagyis a racionalista felfogás nézőpontjából „irracionalista” elemet – a modern társadalmak és politikai eszmék, politikai konstrukciók és megoldások tanulmányozásából azonban éppen arra a következtetésre juthatunk, hogy a racionális emberképre épített politika illúzió. Az illúzió utópián alapul – az emberről, az ember elérhető céljairól és a felépítendő ideális államról vagy megvalósítandó ideális politikáról alkotott utópisztikus gondolkodáson.

Az utópisztikus gondolkodás Molnár szerint az emberi természetnek, mint rögzített, határozott kontúrokkal rendelkező valóságnak a feloldására irányul, s ez a legtöbb esetben együtt jár a múlttal szembeni határozott ellenszennvel, sőt ellenségességgel, a teljes eltörlésének vágyával, az elmúlt idő eljövendővel szembeni leértékelésével. A „rossz kiküszöbölhető” – ebben a tételben lehet Molnár szerint a legnagyobb érvennyel megragadni az utópizmus alaptermészetét.

„Az utópista nem hisz az emberi természet állandóságában [...] ha az emberi természet nem volna állandó, aligha beszélhetnénk civilizációról, a múlt leckéjéből való okulásról, vagy a régmúlt korok üzenetéről [...] bármilyen új az, amit [minden nemzedék – az én betoldásom, P. Z.] az élet sodrában alkot, mégis mindig visszaidéz valamit a múltból.”²¹

Molnár, *Utópia, az örök eretnekség* című könyvében fejtette ki a legrészletesebben az utópikus gondolkodásra vonatkozó bírálatát. A könyvben arra vállalkozik, hogy megmutassa az alapeszméket, amelyek a politikáról, az államról és a társadalomról vallott, jellegzetesen utópisztikus elképzelések háttérében tetten érhetőek. Az ő értelmezésében az utópia iránti vágy egy gondolkodási forma eredménye, amely az elme „igen erős” utópikus hajlamának köszönhető, amely „szinte minden korban megnyilvánul”²², hegemón szerepbe azonban csak korunkban jutott. Azt is mondhatnánk, hogy könyvében úgy találja: nem csupán az olyan fantasztikus és irodalmi elképzelések tekinthetők utópiának, mint Campanella *Napvárosa* vagy Morus Tamás *Utópiája*, hiszen a modernitás egyszerűen kísérletet tett arra, hogy e fantasztikus vagy szatirikus irodalmi elképzeléseket megpróbálja a gyakorlatban is megvalósítani.

Ugy tűnik, hogy Molnár számára az utópizmus kritikája mindenekelőtt az egalitarizmus kritikáját jelentette – és ez a gondolat hol kiélezettebben, hol visszafogottabban, de egész munkásságán végigvonul. Az utópiakönyvben is éppen ez a közös nevező: az utópizmus (legyen az ókori görög, középkori keresztény eretnek vagy modern marxista) egyenlőséget akar a létben, ezért tagadja a „külső istent” (panteizmus), ezért tagadja a természetek és az esszenciák különbözőségét, törekedvén arra, hogy mindent mindennel egybeolvasson egy differenciálatlan politikai-társadalmi egyenlőségben (amely az utópisták reményei szerint majd mind a politikát, mind a társadalmat felszámolja).

Talán egyesek számára meglepőnek tűnhet, hogy Molnár Tamás a modernitás látszólag oly különböző indíttatású és filozófiai értelemben oly sokféle gyökerű politikai koncepcióit, amelyek így-vagy úgy, de magukévá tették az egyenlőség gondolatát, egy ilyen egységes alapra vezeti vissza. És ez az eljárás talán a túlegyszerűsítés gyanúját is felkeltheti. Vajon a modernitás nagy „politikai narratívái” valóban csupán ugyanazon – „utópista” – forgatókönyv különböző fázisai lennének? – kérdezhetnénk.

Valóban úgy látszik, hogy a modernításban népszerű politikai elképzelések általában az „egyenlőségre”, az „igazságtalanság megszüntetésére” vagy a „tökéletes társadalom” létrehozására irányulnak. Szemben az olyan premodern utópiákkal, amilyen például Platón *Allama*, semmi esetre sem tűzik ki célul az „ideális egyenlőtlenség” elérését. A nem kifejezetten utópista, de „politikailag korrekt” szóhasználatban az „egyenlőtlenség” elve a mai napig „nem hangzik jól” – a gyakorlati politika hangoztatott célkitűzései pedig többnyire éppen az „egyenlőtlenségek kiküszöbölésére” irányulnak.³ Nos, Molnár Tamás álláspontja határozottan – és bátran – szembefordul az ember és a társadalom természetéről való domináns elgondolásokkal.

„A társadalom egészében véve az emberek közötti egyenlőtlenségen nyugszik. A feltaláló, az újító, a kivételes ember valami újat hoz létre és biztosítja a haladás folytonosságát; a többiek vagy igyekeznek még nála is jobban csinálni, vagy egyszerűen csak az ő kreativitásának segítségével javítanak a saját sorsukon.”⁴

Molnár szerint az egyenlőtlenség folyamatos negációja a létezés minden szférájában és szintjén végül is egyrészt egy homogenizáló törekvésben ölt testet, amelynek egyik legjelentősebb mai szimbóluma a *gép*⁵, másrészt folyamatos képmutatásba torkollik, amely éppen ezzel elleplezi a valóság legalapvetőbb tényeit. Az utópikus gondolkodásmód, a jelenben⁶ leginkább a „kommunizmus által képviselt tendenciában”⁷ ragadható meg, úgy tűnik, konsztans módon jelen van a történelmünkben és magában az emberben.

Molnár már bizonyos kereszténység előtti, klasszikus görög gondolkodók esetében határozott jeleket lát az utópikus gondolkodás megnyilvánulására. Szinte magától értetődik Platón *Allama*, ugyanakkor a platóni államot kritizáló sztoikus Zénónnál is utópizmust vél felfedezni, amikor az a „bölcsek társadalmáról” elmélkedik.⁸ Az utópista – legyen az keresztény vagy pogány – „tekervényes úton” a ciklikus időfelfogás helyreállításánál köt ki, vagyis „a szabadságot nélkülöző világ kereszténység előtti eszméjét támasztja fel [...] el akar menekülni a történelemből” (Eliade).⁹ Azaz az utópizmus gyökerénél azt a türelmetlenséget és hübriszt találja, amellyel az ember mintegy nem nyugszik bele teremtményi státusába, és az istenség pozíciójának bitorlására tör.¹⁰ Az utópizmus az „öcsésbítés [...] éppoly eredendő, mint az emberi tökéletlenség [...] s mindkettő az eredendő bűnben gyökerezik.”¹¹ Az utópista ezért, legyen bár felekezeti értelemben vallásos vagy ateista, egy bizonyos értelemben mindenképpen „vallásos” ember.¹² Azt feltételezi, hogy az emberiség életében volt valaha egy olyan tökéletes állapot, ami később megromlott, és amit pusztán emberi erővel helyre kell és lehet állítani, és ez alapvetően nem attól függ, hogy az utópista tételez-e valamifajta istenképet. Az utópia vallási gyökerei a középkori keresztény eretnekmozgalomban, például a millenarizmus egyik változatában, az ún. „khiliazmusban” is felfedezhetők. A fő itt a *János apokalipszis*ében feltűnő „Krisztus ezeréves királyságának” közeli eljövetele volt, s a totális egyenlőség, valamint e királyság polgárainak „tisztasága” került előtérbe. Már itt megjelenik az intézmények vallási és világi autoritást szabályozó és ellenőrző hatalmának eltörlése: intézményekre a vallásos és az ateista utópista esetében sincs szükség.

„A közösség tisztességét, bölcsességét, boldogságát a belső erény biztosítja, vagy közvetlen isteni ihletettségéből fakad [...] a legfőbb mozgató valószínűleg az abszolút tisztaság utáni vágy (mint az eretnekség esetében) – test, lélek, társadalmi élet, politika, egyházi szervezet

tisztasága iránti vágy, amelyet [...] csak a legdurvább erőszakkal lehet érvényre juttatni [...] A közösség elveszti szabadságát, és korlátlan hatalom jut a kiválasztottnak [...] a tisztaság követelése bűnökhöz vezet.”¹³ Molnár tehát egyértelmű kapcsolatot feltételez a khiliazmus és a modern totalitarizmusok között.¹⁴ Az „Ezeréves Birodalom” helyébe az újkorban a forradalom fogalma kerül, tehát ebben az esetben is egy vallási fogalom szekularizálódásának vagyunk tanúi.

Az utópista Molnár szerint azt is feltételezi, hogy „csak akarni kell, és a világ erényessé válik”,¹⁵ vagyis olyan voluntarizmust hirdet, amely egyáltalán nem törődik az emberi természet objektív korlátaival, és mindent a „rossz körülményekre”, nem pedig az emberi nem „bukott természetére” hárít.¹⁶ A középkori vallásos és a modern szekuláris utópiák között a különbség kisebb, mint első pillanatban látszik.¹⁷ Az utópista gondolkodás politikai teológiáját tehát nem az határozza meg alapvetően, hogy hisz-e Istenben, inkább az, hogy akár hisz benne, akár nem, az utópista tagadja az eredendő bűnt, és úgy tesz, mintha az eredendő isteni bölcsesség, tisztaság állapota az ember számára minden további nélkül elérhető volna. Az „utópista gondolkodás rendkívül irracionális [...] legfőbb igazsága: minden egyenlő mindennel [...] ez nem pusztán politikai igazság (a totális demokrácia igazsága), hanem mindenekelőtt ontológiai igazság (panteizmus).”¹⁸ Vagyis azt mondhatjuk, hogy Molnár szerint a középkori keresztény eretnekségek panteisztikus beállítottsága az, ami aztán később visszatér a német idealizmus „abszolút szellem” fogalmában, ezt követően pedig „korunk legnagyobb horderejű utópizmusában,”¹⁹ a marxista eszmében is szekularizálódik.

A felvilágosodás után a marxizmusban jelenik meg szerinte talán a legpregnansabban, hogy mi az utópia *par excellence* természete, ennek vizsgálata folyamán tanulmányozhatók legjellemzőbb vonásai, ezért Molnár az utópiakönyvében hosszabb fejezeteket szentel a marxizmus kritikájának. Úgy tűnik, hogy értelmezésében Marx és a marxista szerzők jobbra légből kapott kijelentésekre támaszkodnak – habár rendszereiket, mint „tudományosat” gondosan elkülönítették az „utópista szocialisták”²⁰ elképzeléseitől. „Marx elemzése éppen ott veszt el tudományos hitelét, ahol kijelenti, hogy a maradéktalan földi boldogságot adó tudomány mellett minden egyéb vallás, jog, állam fölöslegessé válik.”²¹ Vagyis a marxizmus „tudományossága” merő látszat és illúzió, a marxizmusnak a hegeli abszolút szellem filozófiájából leparólt elvei ugyanis semmi esetre sem szolgálják a társadalmi folyamatok természettudományos pontosságú elemzését (mint ahogyan ezt egyébként a marxizmus magáról hirdeti).

Molnár szerint azonban nemcsak a kommunizmus, hanem a liberális demokrácia is meglehetősen utópisztikus eszme. Kétségtelen, hogy ez a tény nem kevés olvasója számára lehet problematikus, hiszen a liberális demokráciát (vagy egyszerűen a demokráciát) általában úgy szokás bemutatni, mint a kommunizmushoz hasonló utópisztikus totalitárius rezsimekre adott egyetlen lehetséges választ, valami olyasmit, ami az „elnyomással” szemben mintegy a „reális szabadság” lehetőségét ígéri. Molnár értelmezése azonban más.

Szerinte a nyugati típusú demokrácia is lehet utópia, hiszen a demokrácia vak az emberek közötti kvalitatív különbségekre, amelyen például az intelligencia, az önmérséklet, a tudás vagy a kompetencia – és leginkább azért, mert azon az utópikus előfeltételen alapul, hogy a sokaság bölcs. A sokaság azonban a legtöbb esetben manipulálhatónak mutatkozik, nem pedig bölcsnek. Ezek az elgondolások Molnár számára végső soron az instrumentalizált ész olyan konstrukciói, amelyek egyrészt nem vesznek tudomást az emberi természet alapvető és áthághatatlan korlátairól, másrészt pedig azt feltételezik, hogy a társadalmi probléma végül is megoldható a „mérnöki racionalitás” segítségével hívásával, amelynek egyetlen vonatkoztatási pontja az egyén.²² És ha ezek a konstrukciók vakok a szigorúan mennyiségi problémákon túlmutató valóság szubtilis rétegeire, akkor valóban képtelenek a létet az egyén legdurvább materiális szükségletein túlmutatóan értelmezni.

Molnár hangsúlyozza, hogy a radikális-demokratikus progresszionizmus jellemzően materialista igazságossági koncepció, amely bármennyire is különbözik a marxista utópizmustól *módszereiben*, az értékek tételezését tekintve egészen közel áll ahhoz. Főként a végső célok tekintetében lát konvergens elképzeléseket. A fejlődéselvű elképzelésnek – legyenek azok marxisták vagy sem – az egyik legfontosabb premisszája már a korai angolország liberalizmusban is megmutatkozott: bármiféle külső korlátozás, amely nem kedvez a tisztán gazdasági elvnek, az valami önmagában véve káros, a jövő viszont kétségtelenül boldogabb kilátásokat jelent a múltnál, a társadalom automatikusan fejlődik (ha hagyják), és a boldog jövőben megvalósuló kilátások el fogják hozni a hatalom minimalizálását, lehetőség szerinti megszüntetését. Molnár elemzéseinek értelmében mind a kommunizmus, mind a demokratikus liberalizmus távlati célja a hatalom kiküszöbölése, de legalábbis a lehetőségek szerinti minimalizálása. Mindkét doktrína eleve hatalom-, állam- és hierarchiaellenes, miközben az emberi élet céljait teljes mértékben az immanencia keretei között próbálják meghatározni.

Molnár az utópiakönyvben e témával kapcsolatosan meglehetősen radikálisan fogalmaz:

„Bár a két ideológia [a liberális demokrata és a kommunista] látszólag szemben áll egymással, mégis mindkettő ugyanarra az utópikus alapra, a demokrácia modern fogalmára épül, amelynek lényege egyfajta egyetemes középosztály [...] a nézetkülönbségek egyre felszínebbé válnak, csak értelmiségi köröket érdekelnek, amely körök nem hajlandók elfogadni, hogy »az ideológiák kora lejárt« [...] ahogy John C. Murray megállapítja [...] A cél az, hogy az emberi élet minden kérdését az egyedüli, mindenható politikai eszközzel: a többségi szavazás eszközeivel oldják meg.”²³

A végső elemzés tekintetében elmondhatjuk: Molnár értelmezésében az utóbbi két évszázadban népszerűvé vált modern politikai ideológiák nagyjából ugyanazt hangsúlyozzák, amit a materializmus: a kozmosz homogén, és nincsen valóságos távolság a kormányzó és a kormányzott, a király és az alattvaló, az úr és a szolga között. Nem létezik a születéshez köthető hierarchia – minden és mindenki „kicserélhető” és, legalábbis elméletben, „mindenki megfelel mindenre”, minden hierarchia csak ideiglenes és funkcionális (ha ezek a nézetek nem tagadják egyáltalán a hierarchiának a létjogosultságát is). Azonban a modernitás olyan kritikusai számára, mint Molnár, úgy tűnik, ez a tagadás nem jelentékteleníti el az emberek közötti hierarchikus különbség *valóságos* voltát, hiszen egészen egyszerűen már a külvilág mindenki számára nyilvánvaló tapasztalati valóságát sem lehet egyszerűen a mennyiségre redukálni, ugyanis minőségi elemek is jelen vannak a tapasztalásban és a létezésben, amelyek *eo ipso* nem lehetnek egymással egyenlők. Mivel a dolgokban különbözőségeket tapasztalunk, s mivel a világ nem egy egyszerű és egységes entitás, hanem különböző entitások differenciált valósága – két létező sohasem lehet egymással egyenlő anélkül, hogy azonos ne lenne.

Molnár Tamás kétségkívül meggyőzően érvel amellett, hogy az utópikus gondolkodást nem lehet egyetlen kifejezett korhoz kötni, mint ahogyan amellett is, hogy a különböző elképzelések között érdemes különbséget tenni az utópizmusok mértéke és irányultsága szerint is. Felvethető ugyanakkor a kérdés, vajon nem lehetséges-e, hogy csak azokat a társadalmi-politikai rendszereket nevezhetjük valóban utópiának, amelyek radikális túlzásokra ragadtatják magukat. Józan gondolkodó, legyen bár liberális vagy szocialista hajlandóságú, tisztában van vele, hogy sohasem lehet *teljes* az egyenlőség, *teljes* a tisztaság, egyáltalán problémamentes a világ. Ha a társadalom jobbításának vagy jobbíthatóságának céljáról és lehetőségéről, mint utópikus illúzióról már *ab ovo* lemondanánk, vajon egyáltalán volna-e valami, ami egy igazságtalan (vagy annak vélt) helyzetből való kilábalásra készítené? A konzervatívnak tartott vagy magukat annak

gondoló filozófusok, írók, gondolkodók sem utasították el *teljesen* a pozitív irányú társadalmi változás vagy változtatás lehetőségét. Burke például a 18. század második felében még egyfajta „evolúcióban” is gondolkodott. Kétségtelen, hogy ilyen értelemben talán Molnár sem utasítaná el *teljesen* a fejlődés gondolatát; ahogyan például keresztény gondolkodóként a kereszténység megjelenését és az abból deriválható bizonyos politikai elvek elterjedését kétségkívül egy, a pogányságnál „fejlettebb” civilizáció megteremtőjének tartja. Azzal is szembe kell néznünk azonban, hogy a modernitásban, főként annak forradalmi értelmezésében nem egy burke-i jellegű organikus fejlődésre találunk példákat, hanem valóban sokkal inkább a múlt ideológiai megtagadására a civilizáció és kultúra uralkodó baloldali szemlélete által. Eközben minden eddiginél erőteljesebb kísérletek történtek a valóság, az emberi természet, a természeti környezet, a társadalmi viszonyok radikális *átformálására* – azok az elvek pedig, amelyek az átformálás gyakorlata nyugodott, mindenkor a filozófiai vizsgálat revíziójára szorulnak, vagyis egy körültekintő gondolkodónak sohasem érdemes feladnia a „túlságosan jól hangzó dolgokkal” szembeni üdvös gyanakvását.

JEGYZETEK

- 1 Molnár Tamás: *Utópia, az örök eretnokség*, Szent István Társulat, Budapest, 1993, 129.
- 2 Uo. 10.
- 3 Molnár különösen *Az autoritás és ellenségei* című művében boncolgatja az egyenlőség és egyenlőtlenség témáját, ahol arra jut, hogy a „természetes egyenlőtlenségek” utópisztikus tagadása a társadalom destrukcióját eredményezi: „Természetes egyenlőtlenség van az emberek között – de ezt nem annak a merev hierarchiának kell garantálnia, amelyik a »kifejlett majmok« között fennál (Konrad Lorenz) – és pedig azért, mert mi is majmok vagyunk – az autoritás nem rossz és nem jó, hanem olyan jó felé mutat, amely nem csupán társadalmi, hanem etikai természetű is [...] Az emberi lények között egyenlőtlenség áll fenn, sziklaszilárdan, s differenciáló elvként működik. Ennélfogva minden közösségi vállalkozásnak autoritáson kell lapulnia, amiben ez az egyenlőtlenség testet ölt – spontán módon (természetes autoritás) vagy kényszerből (megszabott struktúrához tartozó személy).” (Molnár Tamás: *Az autoritás és ellenségei*, Kairosz, Budapest, 2002, 37.)
- 4 Molnár, 1993, 133.
- 5 Erről a legérzékletesebben talán *Lélek és gép* című tanulmányában ír, azonban számos helyen, cikkben, esszében, tanulmányban kitér a technika általános értelemben vett kritikájára. A gép az utópia eszköze, mert „a gép mindenre választ kínál – elég megfogalmazni az igényt ahhoz, hogy a mechanikus megoldást ügyesen megtaláljuk – akárcsak a hit korszakában, amikor az ember azért imádkozott, hogy kérése meghallgatásra találjon.” Molnár Tamás: *Én, Symmachus / Lélek és gép*, Európa, Budapest, 2000, 138.
- 6 Vagyis akkor, amikor Molnár az utópiakönyvet írta, amelynek amerikai kiadása 1990-ben jelent meg.
- 7 Molnár, 1993, 8.
- 8 Uo. 160.
- 9 Uo. 21.
- 10 Keresztény szempontból az utópista írók eretnekek, céljuk az ember eredeti ártatlanságának visszaszerzése. Az eredeti bűn eltörlése, új romlatlanság az eretnekek és az utópisták közös törekvése: az ember legyen olyan, mint az isten, aki ismeri a jót és rosszat.
- 11 Molnár: 1993, 205.
- 12 Uo. 12.
- 13 Uo. 25–26.
- 14 Uo. 27.
- 15 Uo. 46.
- 16 Uo. 47.
- 17 Uo. 106.
- 18 Uo. 109.
- 19 Uo. 28.
- 20 Ahogyan például Molnár egy helyütt megjegyzi: az utópisták természetesen sosem hívták magukat utópistáknak. Uo. 9.
- 21 Uo. 41.
- 22 „Manapság egyedül az individualizmus szolgál a törvénykezés alapelveit, valamint a politikai és társadalomtudományi gondolkodás kizárólagos filozófiai igazolásaként. [...] Egyedül az egyén létezik; úgy van szüksége a társadalomra, mint a sérültnek a mankóra. De ha felépül, mankóit elhajtja [...] minden modern utópia ezen a premisszán nyugszik. [...] Molnár Tamás: *A hatalom két arca: politikum és szentség*, Európa, Budapest, 1992, 216.
- 23 Molnár 1993, 188.